

Valentin Putanec
Mesnička 5
HR-10000 Zagreb

ULOGA VIŠEJEZIČNIH RJEČNIKA U NASTANKU HRVATSKOGA JEZIČNOG STANDARDA U 16. I 17. STOLJEĆU

Štokavski je govor prevagnuo za standardni jezik Hrvata zbog toga što se radilo o »pritisku« koji vrši upravno i kulturno središte, kako je bilo primjerice i u Francuskoj. Ne radi se ni o kakvu »izboru« za naddijalekt. Hrvatski standard postaje u XVII. stoljeću, prevaguje upravo »dubrovački« govor, s izmjenama koje se provode vjerojatno pod utjecajem »bosanskoga«, pa neki pisci taj govor i zovu »bosanskim«.

1. Danas sociolingvistika ustanovljuje da je za književni jezični standard u svih naroda potrebna prije svega jedna narodna država, s time da se taj standard ostvaruje u crkvi (crkvama), upravi državom i u školstvu, posebno i u medijima (televizija i novinstvo). Taj je standard nastao u povijesti kao povijesna potreba, nužda. Drugim riječima, on kod svih naroda ima svoje početke, a oni se uglavnom kod svih njih jednako razvijaju: centar iradijacije djeluje tako da svi dijalekti nestaju u javnoj upotrebi, s time da jedan od njih postaje naddijalekt.

2. Najsretniji slučaj za nastanak takva naddijalekta jest postojanje jedne uprave (Italija, Francuska). U postanku našega naddijalekta prilike su bile potpuno oprečne: teren današnje Hrvatske bio je rascjepkan na više država (Austrija s Mađarskom, Turska, Venecija). Na slavenskom Jugu postoji samo jedna slavenska država, mala, ali bogata i kulturno premoćna: to je Dubrovnik.

3. Kraj svega toga, hrvatski intelektualci osjećaju potrebu da se i u tim prilikama stvori jedan zajednički naddijalekat da bi se knjiga što više širila i čitala. Osjećaj zajedništva na planu jezika posvudašnji je. To zajedništvo učvršćuje nadasve jedna religija (katolicizam). U drugih Slavena na Balkanu i Mediteranu vlada ili protestantizam ili crkvena staroslovjenština sa starim slavenskim jezikom (početci: bugarski). U Hrvatskoj po strani stoji glagoliti-

zam, koji ne može utjecati na čitav hrvatski prostor, a velika mu je smetnja latinica, koja u svih naroda dobiva prevlast, pa tako i u Hrvatskoj, tj. na terenu koji pokriva hrvatski etnos. Pritom veliku ulogu ima zapadno tiskarstvo, koje raspolaže uglavnom latinicom, latiničnim slovima. U jedinom slobodnom hrvatskom terenu Dubrovniku vladala je od početka latinica pa je i s te strane ona prevladala glagoljicu.

4. Gore smo ustanovili da je standard kod svih naroda nastao u povijesti kao povijesna potreba, nužda. Nastaje pitanje kada je posvjedočen početak hrvatskoga standarda, odnosno kada se osjetila potreba da se stvori jezični naddijalekt koji bi ujedinio sve Hrvate na planu jezika, uza sve neprilike koje smo naveli što se tiče središnje uprave (rascjepkanost terena na više državnih forma).

5. Do sada je sva slavistika i kroatistika, kada je riječ o pitanju postanka standarda u Hrvata, izricala mišljenje da se u određeno povijesno doba radilo o "izboru" naddijalekta koji će služiti za zajednički jezik naroda. U članku »Postanje standarda u jeziku i uvjeti nastanka hrvatskog standarda u 17. stoljeću«, koji je predan Matici hrvatskoj u Zagrebu, pokušao sam usporediti pitanje postanka našega standarda s postankom književnog standarda u Francuskoj. Tu sam ustanovio da se nikako ne radi ni o kakvu "izboru" naddijalekta, nego se uvijek radi o moći centralne vlasti i premoći njezina dijalekta nad ostalim dijalektima. Do sada se držalo za hrvatski standard da je "izbor" izvršen time što je isusovac Bartol Kašić (1575–1650) prihvatio dubrovački štokavizam za "naddijalekt". U stvari, proces nastanka našega književnog standarda mnogo je složeniji. Prije svega, malen je broj naših intelektualaca koji se bave problemom jezika, a sam je teren na kojem obitavaju Hrvati, rascjepkan na nekoliko "nehrvatskih" država (Turska, Venecija, Austrija). Ipak, može se tvrditi da je primjer iz Italije u naših intelektualaca izvršio golem utjecaj. Svi oni žele da se stvori jedan zajednički naddijalekt da bi se tako ujedinio čitav narod barem na jezičnom planu. Pritom postoji problem pisma (latinica se nameće kraj glagoljice i ćirilice), a što se tiče jezika, tu je pravi koloplet u koji se ubacuje i rimska kurija koja tada (17. st.) igra na kartu katoličkog univerzalizma i panslavizma. Nastaje rusifikacija (rutenizacija) knjiga za naše glagoljaše (Levaković), kojoj se u nas mnogi protive. Nastaje i pitanje kulturnog jezika (starocrkvenoslavenski, u nas u glagoljaša kroatizacija) kao i pitanje u pisaca za pisanje knjiga za puk: oni pišu jezikom kojim govori puk kojemu su namijenjene. Ima ih koji čak "miješaju" oba jezika: jezik kulta i jezik naroda (Franjo Glavinić [1585–1650], koji zbog nerazumijevanja Rima [kroatizacija kulturnog jezika] u Rim šalje subrata u redu Levakovića, koji pristaje na rusifikaciju).

6. U Francuskoj jezični standard ne nastaje nekim "izborom" dijalekta za naddijalekt, već svi dijalekti prihvaćaju dijalekt središta za "naddijalekt". Potpuno sličnu situaciju imamo kod postanka hrvatskog standarda u 17. sto-

ljeću: dubrovački govorni dijalekt, koji tu postoji sigurno od vremena prvih slavenskih stanovnika, postaje naddijalekt za sve hrvatske krajeve (Mikalja misli i na “kajkavce” kada, prilikom tumačenja kako se njegov trigraf može izgovoriti, stavlja i izgovor za *rr* slučaj *er*). Da bi svi “hrvatski” dijalekti prihvatili dubrovački za naddijalekt, javlja se i globalizacija na planu jezika općenito (svi su dijalekti “naši”) i grafijski polifonetizam (mi ga zovemo i grafijska polimorfija). Mikalja stvara za vokalno *r* znak *rr*, ali navodi da se to može čitati (izgovarati), prema dijalektu čitatelja, i kao vokalno *r* te kao *er* i *ar*. Bartol Kašić oko 1620–1633. uvodi za štokavsko *đ* te čakavsko *j* zajednički znak *yh* (navodi ga u *Venefridi* iz 1620. i u *Bibliji* iz 1620–1631. te u *Nauku* o izgovoru *yh* iz 1622). Postoji i alterniranje čitanja grafema *ie* za dugo *i* (u Bosni i u Mikalje). Tu se vidi da se zbog globalizacije dijalekta “standardom” smatraju i štokavski i čakavski dijalekti (u Mikalje i kajkavski).

7. Dakle, ponavljamo da nije riječ ni o kakvu “izboru” za naddijalekt, nego o prihvaćanju (adaptaciji) činjenice da su štokavizam i latinica dubrovačka stvarnost koja se širi (globalizacija) na čitav “nacionalni” teritorij. Pri tom se uvodi grafijski polifonetizam kao sredstvo za privlačenje čitavog naroda zajedničkom jeziku (naddijalektu). Uzrok, dakle, nije “izbor” dijalekta, već činjenica postojanja samostalne republike u kojoj vladaju latinica i štokavizam, a koji pak zaista samo dalje traju i iradijacijom prelaze na čitavo područje. Štokavci postaju i boravkom i radom u Dubrovniku i Bartol Kašić (1573–1630, jekavski piše već za drugog boravka u Loretu 1614–1618, tj. 1617. (prvi je boravak u Dubrovniku 1609–1612, drugi boravak u Dubrovniku 1620–1633) i Jakov Mikalja (1600–1654, boravak u Dubrovniku 1630–1633). Tu se ne radi o “izboru” dijalekta za naddijalekt, nego o adaptaciji govornoj sredini u kojoj su se našli i jedan i drugi. Usto oni drže i propovijedi na “dubrovačkom” i moraju govoriti tim jezikom učenicima u školama. Dakle, naš je standard nastao, slično kao u Francuskoj, tako da se dubrovački govorni jezik, s intervencijom tipa *poslao* za *poslo* (tu je vjerojatno utjecaj “bosanskoga” govora), nametnuo za naddijalekt kao jezik postojeće središnje vlasti (s političkom, kulturnom i gospodarskom “moći”), upotrebom u pisača, u školama i u crkvama, a širio se po čitavom hrvatskom jezičnom prostoru na osnovi “globalizacije” i alterniranjem čitanja u grafiji koje su provodili (izvodili) katolički pisci. Riječ je, dakle, o postojanju jezika centralne vlasti i o “pritisku” u tom smjeru centra, slično kao u Francuskoj.

8. U tom je procesu uloga leksikografije mnogostruka. Iako u to doba nemamo velike leksikografske djelatnosti, ono malo rječnika ima veliku ulogu. Oni samim postojanjem jačaju svijest o “jednoj” naciji, a tekstovi koji se objavljuju uz rječnički materijal, svi idu za tim da svojim rješenjima omogućue različna čitanja grafije (grafijski polifonetizam) da bi se ujedinili svi dijalekti i tako stvorili uvjeti za postanak naddijalekta kojemu teže svi pisci (hrvatske) katoličke obnove 17. st. Tu se naročito ističu rječnici Fausta Vrančića (1595,

ali u Rimu kola već oko 1580, pretiskan je 1606. u Lodereckerovu rječniku “sedam jezika” u Pragu) i Jakova Mikalje (izrađivan jednu godinu u Rimu, osam godina u “inozemstvu” u Temišvaru 1637–1645, izdan tek 1651; misli iz “predgovora” rječniku objavljene su gotovo u potpunosti već 1642. u Požunu u zbirci *Razmišljanje*). Zapravo je riječ o inicijativi Dubrovčanina Marina Temperice, koji 1582. traži u pismu upućenu na glavara isusovačkog reda Ingolija da se izradi i “hrvatski” rječnik. Ta inicijativa stvara uvjete da se pišu rječnici hrvatsko-talijanski (prema osnovi u rječniku Fausta Vrančića, odatle u Šimuna Budinića oko 1582, u Bartola Kašića oko 1593, pa i u Jakova Mikalje [rječnik dovršen 1645]). Predgovori u objavljenim leksikografskim djelima (Vrančić, Mikalja) mjesta su gdje se iskazuje mišljenje o tome kako će se postići “zajednički jezik” i “zajedničko čitanje” svih tekstova na našim dijalektima s raznovrsnim grafijama. Grafijski polifonetizam (znakovlje koje će se moći čitati prema dijalektu čitatelja) treba služiti za “ujedinjavanje” svih dijalekata i stvaranje uvjeta za jedan naddijalekt. Taj grafijski polifonetizam prikazali smo naprijed (glava 6). Dakle, uloga leksikografije u procesu stvaranja našeg “naddijalekta” sastoji se u tome da ona služi za promociju opće prihvaćene ideje o potrebi jednog naddijalekta za čitavu “naciju”.

9. Faust Vrančić ponajprije govori (1595), u latinskom predgovoru, općenito o “slavenskim” jezicima u odnosu na germanski i romanski govor, a zatim govori i o *dalmatica lingua*, koja da je nekada imala prostor »a meridie Mare Adriaticum, a septemtrione fluvios Dravum et Danubium, ab occidente Germanos et Italos«. A »sad« (1595) sveden je taj jezik na Dalmaciju, Hrvatsku, Bosnu, Slavoniju, Srbiju i Bugarsku (!). Dakle, “čistoća” “dalmatinskog” jezika (tu “čistoću” F. Vrančić prikazuje u rječniku iz 1595, a naročito u knjizi *Nikoliko izabranih divic* [izdana u Rimu 1606, pisana oko 1585]) ima prevagu u Dalmaciji i odatle ide prema sjeveru (to je upravo za vrijeme samoga F. Vrančića neka vrsta “panславizma” na planu jezika). Zbog navedene “globalizacije” (svi su dijalekti “naši”) Vrančićeva se djela, iako su pisana na ikavskom, mogu uvrstiti u djela koja idu za stvaranjem našega “naddijalekta”, a osim toga Vrančićev rječnik se smatra podlogom za čitavu kasniju našu leksikografiju, pa i kod Jakova Mikalje (1651).

10. Za Jakova Mikalju istakli smo, kao i za njegova starijega subrata u redu Bartola Kašića, da je prihvatio dubrovački govor za naddijalekt (on ga upravo zove “bosanski”, usp. autor, »Raritet “Bogoljubno razmišljanje od Očenaša” [Požun, 1642]) J. Mikalje«, *Rasprave Zavoda za jezik* 8–9, 1982–1983). Na planu globalizacije on prihvaća i “kajkavski” govor kada govori o izgovoru svojega trigrafa *rri*, koji da se može čitati kao vokalno *r* te kao *er* i *ar*. U točki 6 ovdje istakli smo što su sve hrvatski pisci 17. st. izveli da bi se na planu jezika putem izgovornog polifonetizma (grafijski polifonetizam) ujedinili svi dijalekti i tako stvorilo jedan naddijalekt (dubrovački štokavski govor).

11. Pokušavajući odgovoriti na pitanje zašto je štokavski govor prevagnuo u Hrvata, mi smo se oslonili na slučaj postanka francuskog standarda, gdje se vidi da nije riječ ni o kakvu "izboru" za naddijalekt, nego o "pritisku" koji vrši upravno i kulturno središte. Čini mi se da je potpuno slično nastao jezični standard u Hrvata. Stoga se nisam htio baviti pitanjem zašto neki pisci taj jezik centra zovu upravo "bosanski". Za mene nema velike razlike između "bosanskog" i "dubrovačkog" govora. Usporedba sa slučajem nastanka standarda u Francuskoj potpuno potvrđuje mišljenje da je riječ u postanku hrvatskog standarda u 17. st., o prevazi upravo "dubrovačkog" govora, s izmjenama koje se provode vjerojatno pod utjecajem "bosanskoga", pa neki pisci taj govor i zovu "bosanskim". Riječ je vjerojatno o intervenciji tipa *poslao* za *poslo* i *milos* za *milost*. No, to zaista nisu razlozi da se utjecaj Dubrovnika kao središta vlasti i kulture ne smatra pravim nositeljem nastanka hrvatskoga jezičnog standarda.

Literatura

- Horvat, Vladimir. 1994. Jezikoslovno djelovanje mladoga B. Kašića. Zbornik *Život i djelo B. Kašića*. Zadar.
- Kravar, Miroslav. 1994. Kašićeva gramatika: ilirički jezik u školi katoličke reforme. Zbornik *Život i djelo B. Kašića*. Zadar.
- Moguš, Milan. 1999. Hrvatska jezična okomica. *Drugi hrvatski slavistički kongres, Osijek 1999*. Zagreb.
- Putanec, Valentin. 1989. Franjo Glavinić (1585–1652) i glagoljsko tiskarstvo 15. i 17. stoljeća. *Zbornik radova o Franji Glaviniću*. Zagreb.
- Putanec, Valentin. 1982–1983. »Bogoljubno razmišljanje od očenaša« (Požun 1642) Jakova Mikalje. *Rasprave Zavoda za jezik IFF* 8–9, 127–195.
- Putanec, Valentin. 1985. Prijedlozi Jakova Mikalje za reformu grafije u hrvatskoj latinici. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 7.1. Zagreb.
- Putanec, Valentin. 1991. Tekstološka analiza rukopisnoga hrvatsko-talijanskoga rječnika rkp. 194 (Franjevački samostan u Dubrovniku). *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik HFI* 17.
- Švelec, Franjo. 1996. Pitanje jezika i pisma Propagandinih izdanja u sklopu Kašićevih jezikoslovnih intencija. U knj. F. Švelec, *Iz starije književnosti hrvatske*. Zagreb.
- Trstenjak, T. 1983. Aleksandar Komulović kao mogući uzor J. Križaniću u politici i crkvenom jedinstvu. *Radovi o životu i djelu Jurja Križanića*, zbornik, II. dio, Zagreb.

Le rôle de la lexicographie dans la naissance du standard langagier croate au 16ème et 17ème siècles

Résumé

1⁰ L'auteur constate que dans le cas du standard français il ne fut pas question d'un choix de la langue littéraire, mais qu'il s'agit du pouvoir du centre politique et culturel imposant sa langue comme celle du supradialecte.

2⁰ Le cas tout semblable à celui-ci représente la naissance du standard langagier croate: la langue de la République de Raguse s'impose à tous les dialectes croates comme le supradialecte littéraire.

3⁰ Il ne s'agit pas d'un choix du dialecte pour un supradialecte mais, au contraire, d'une adaptation au štokavisme ragusain des auteurs appartenant aux autres dialectes croates (ikaviens): les principaux auteurs B. Kašić et J. Mikalja s'approprient le štokavisme ragusain vivant à Raguse.

4⁰ Pour s'adapter au štokavisme ragusain, les auteurs «ikaviens» (Kašić, Mikalja) accèdent au globalisme dialectal («tous les dialectes sont les nôtres») et à la polymorphie de lecture des signes employés dans les livres (polyphonétisme graphique).

5⁰ La lexicographie croate du 17ème s. nous apprend dans ses avant-propos sur les signes graphiques qui peuvent être lus d'après les dialectes du lecteur:

I. J. Mikalja invente le signe *rri* disant expressément que celui-ci peut être lu comme un *r* vocalique ou comme un *ar* ou *er* (il s'agit même du dialecte kaikavien).

II. B. Kašić cca 1620–1633 invente pour le štok. *d* et čak. *j* un signe commun *yh* (*Vénéfride* de 1620, *Bible* de 1620–1631 et *L'orthographe* de 1622).

III. En Bosnie et chez J. Mikalja il y eut la graphie *ie* pour la *i* longue (le cas provient d'un dialecte bosniaque héritant cela du roman préexistant).

6⁰ La lexicographie croate du 17ème s. (même du 16ème s.: le dictionnaire de fonds de F. Vrančić de 1595), par son existence même et les textes s'y trouvant, représente une grande contribution à la formation du standard langagier croate du 17ème s. Aussi, pourrait-on dire que c'est le rôle principal de la lexicographie croate de ce temps-là.

Ključne riječi: hrvatski standard, XVI. st., XVII. st., rječnici

Key words: Croatian standard, 16th century, 17th century, dictionaries